

ҚАДИМГИ ХИТОЙ ФАЛСАФАСИГА ОИД ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАР ГЕНЕЗИСИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2023-21-494-499>

Сагдуллаева Дилбар Шухратовна

Фалсафа фанлари номзоди, доцент
Муҳаммад ал - Хоразмий номидаги ТАТУ
sagdullaevadilbar14@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада Қадимги Хитой фалсафий тафаккурида қарор топган ҳуқуқий қарашлар тадрижий тараққиёти таҳлил этилиб, кишилар ҳаётини тартибга солишга оид дастлабки қарашлар диний афсоналарга таянганлиги, улар муайян бир ҳудудда яшаган халқларнинг турмуш тарзи, одатлари, жамиятда ўрнатилган тартиб-меъёрларидан гувоҳлик берувчи ахлоқий қоидалар кўринишида такомиллашиб, ўз даври учун қонун тусига кириб борганлиги асосланган.

Хитойлик мутафаккирларнинг илмий мероси юзага келган дастлабки қонунлар аҳоли ҳаётини тартибга солишда, жамиятни бошқаришда ахлоқ, ҳуқуқ ва ижтимоий тизим бир-бирини ўзаро қўллаб-қувватлаб турганлигидан далолат беради.

Калим сўзлар: ахлоқ, анъана, ижтимоий тизим, сиёсий онг, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, тартиб, қонун.

Abstract. In this article, the gradual development of legal views established in ancient Chinese philosophical thought is analyzed, and the initial views on the regulation of people's lives were based on religious legends, they were improved in the form of moral rules testifying to the lifestyles, customs, and norms of the society of the peoples who lived in a certain area. It is based on the fact that it has become law for the period.

The first laws, the scientific heritage of Chinese thinkers, show that ethics, law and social system mutually support each other in the regulation of people's lives and management of society.

Key words: morality, tradition, social system, political consciousness, legal consciousness, legal culture, order, law.

Ҳуқуқий онг инсон маънавиятининг асосий бўғинларидан биридир. Шу сабабли инсон маънавиятининг моҳияти ва даражасини ҳуқуқий онгсиз тасаввур этиб бўлмайди. Жамият ривожланган сари ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият билан боғланиб маънавий қадриятлар тизимида тобора муҳимроқ ўрин эгаллаб бораверади.

Кишилик жамияти яшаши ва ривожланиши учун ҳамма вақт муайян ижтимоий интизомга эҳтиёж катта бўлган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси паст бўлган ибтидоий жамоа тузуми шароитида бу интизом ахлоқий қоидалар, анъаналар, маросимлар, урф - одатлар асосида таъминланар эди. Улар даставвал қабила ҳаётининг муҳим шарти бўлса ҳам, мажбурийлик маъсулияти билан боғланмаган. Жамиятда яшаган инсонлар ўртасидаги муносабатларни бурч ва маъсулият даражасига кўтарган қонунлар бўлмаган даврларда ҳуқуқий онг ҳам бўлмаган. Ишлаб чиқариш усулининг ўзгариши билан жамиятнинг ижтимоий ва маънавий ҳаёти ҳам ўзгариб, давлат томонидан бошқариш ишларини тартибга солиб турувчи янги қоидалар – ҳуқуқ меъёрларини мажбурият даражасига кўтарувчи қонунлар вужудга келган. Уларнинг асосий жиҳатлари ёзма равишда аниқ ва қатъий белгиланган. Шу даврдан бошлаб ҳуқуқий онг шаклланган.

Хитойда дастлабки жамиятни тартибга солишга доир қарашлар фалсафий дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида афсоналардаёқ кўзга ташланади. Қадимги манбалардан бири “Цзин фа”да баён қилинишича, Хуанди худоси жамият тузилишига ва давлатнинг бирлигини таъминлашга оид қонунлар чиқарувчи якка ҳукмдор ҳисобланади. Унинг ҳукми, кўрсатмасисиз одамлар ушбу жамият, давлат фаолиятига аралаша олмайдилар, аралашган тақдирда уларни кўнгилсизликлар ва офатлар кутади [1: 86].

Шарқнинг йирик марказларида кишилар ҳаётини тартибга солишга оид дастлабки фикрлар худолар номи билан боғлиқ бўлиб, улар ҳам ҳокимиятни ташкил этувчи ҳам жамоани тартибга солиш қоидаларини ўрнатувчи куч сифатида тасвирланган. Кишиларнинг охират дунёсини ердаги ҳаёти белгилаб бериши ғояси ҳам бирмунча даражада ушбу қоидаларнинг барча учун мажбурий бўлган “қонун” тушунчасининг келиб чиқишига олиб келиб, ҳуқуқий мафқуранинг уруғ жамоаси учун хос бўлган кўринишини намоён қилган.

Қадимги Хитой манбаларига кўра, мамлакатда адолатнинг умуман йўқлиги ва ҳеч ким ижтимоий зинопояда ўзидан юқори турувчилар тазйикидан ҳимоя қилинмаганлиги, Ван(шоҳ)нинг ҳукми олдида барча тенглиги ҳақидаги мулоҳазаларни учратамиз[2:86-87]. Бизнингча, бу даврларда Миср ва Қадимги Хитойда марказлашган давлат шаклланган, давлат идорасининг аҳамияти ортиб бориб, жамиятни тартибга келтиришда қонун ҳукмрон табақанинг иқтисодий, сиёсий манфаатларини қўллаб-қувватловчи, омманинг эзилиши ва қашшоқликда ҳаёт кечиришини оқлайдиган асосий кучга айланганлигини англатиши билан бирга ҳуқуқий онг ҳам шаклланиб борганлигидан дарак беради.

Бизнингча, дастлабки давлатларнинг қарор топиши, унинг сиёсий институт даражасида мавжуд бўлиши муқаррар равишда жамиятни итоатда сақлашнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириб боришни тақозо этарди.

Чунки ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожига жамият синфий таркиби ўзгаришига ва у билан боғлиқ бўлган, турли сиёсий-ҳуқуқий тузилмалар шаклланишига олиб келди. Илгаридан мавжуд ўзига хос ҳаёт тарзи ва уни тартибга солиш механизмлари бўлмиш анъаналар, урф-одатлар, ахлоқ ибтидоий жамоа эҳтиёжларини ақс эттирса-да, ўз ўрнини илғорроқ тартибга солиш воситаларига бўшашиб бермади. Шарқ жамиятларида ҳурфикрлилик ғоялари бирмунча даражада бўғилган ҳолда халқ менталитетида, хусусан ҳуқуқий онгида ҳам, ахлоқий меъёрлар билан одат ҳуқуқининг ўзаро қоришуви сақланиб келаётган эди.

Қадимги Шарқ халқлари ҳуқуқий онги масаласини тадқиқ этишда бирмунча кейинроқ шаклланган диний, ижтимоий-фалсафий таълимотлар таҳлили ҳам катта аҳамият касб этади. Лао-цзи фикрича, “агар ҳокимият ўта фаол бўлса, халқни идора этиш қийин бўлади”[3: 26]. Лао-цзи ўта фаолликни қоралаб, уни жамиятда тартиб-интизомга путур етказиб, ўзбошимчаликка, адолат мезонлари бузилишига олиб келади деб ҳисоблайди: “Мамлакатда таъқиқловчи қонунлар кўп бўлса, халқ қашшоқлашади”, “Қаерда қонунлар ва фармонлар кўпайса, ўша жойда ўғрилар ва талончилар ҳам кўпаяди”[4: 47.]. Конфуций яшаган даврда қонун давлат ҳокимиятининг манбаи ҳисобланган халқни ҳимояловчи эмас, балки ҳукмрон табақа манфаатларига хизмат қилувчи кучга айланганлигини кўриш мумкин. Қонуннинг ўзи кишилар ўртасида тенгсизликни мустаҳкамлайди, демак ҳокимият фаоллигининг натижаси ҳисобланган қонунчиликнинг кучайиши даодан чекинишни англатади. Демак, ўз даври учун жамиятни тартибга солишнинг анъанавий механизмларини танқид қилган Лао-цзи қонун аҳамиятини бутунлай инкор этмади. Унингча, жамият ҳам умумий табиат қонуни дао асосида яшаши лозим.

Конфуций ўз фалсафий қарашларида ахлоқий қоидалар ва халқ анъаналарига таяниш билан бирга жамиятни қонун ёрдамида бошқаришни инкор этиб, ўтмишдаги урф-одатлар, бошқарув анъаналарини тиклаш тарафдори бўлиб чиқди. Конфуций жамиятни бошқариш воситалари сифатида дао (“осмон ҳукмини адо этишда олижаноб киши юрадиган йўл”) ва ли (“жамиятда бошқарув, урф-одатлар ва нарсалар тартиби, эзгу хулқ-атвор қоидалари, амалларни бажариш йўллари”) тартибларини тушунган. “Агар тепадагилар жамиятни бошқаришда, урф-одатлар ва нарсалар тартибига амал қилсалар халқ уларга ҳурматсизлик кўрсатишга журъат қилмайди”[5: 47.]. “Агар жамият қонунлар ёрдамида бошқарилса ва жазолар ёрдамида тартиб ўрнатилса, халқ жазолардан қочишга интилади ва ўз қилмишларидан уялмайди. Агар халқ эзгу амаллар ва ахлоқ ёрдамида бошқарилиб, тартиб ўрнатилса, халқ ўзининг қилмишларидан уялади ва тўғри йўл тутаяди”[6: 58]. Инсонийлик ва инсонпарварликни улуғловчи, Конфуций таълимоти учун инсон эркинлигини ахлоқий меъёрлар воситасида унинг ўзи томонидан ихтиёрий равишда

жиловланиши аҳамиятлироқдир. Демак, Конфуций учун урф-одат, анъаналар подшоҳ билан халқни боғловчи, кишилар ўртасида муроса ўрнатишнинг воситаси сифатида тушунилган.

Мо-цзи эса, Конфуций қарашларини танқид қилиш асосида ундаги қатор ғояларга қарши чиқиб нисбатан асосли, яхлит тизимли таълимот яратди. У барча кишиларнинг табиатан тенглигини ёқлаб чиқиб, халқни олий кадрият сифатида эълон қилди. Осмон ва халқ иродаси ўзаро уйғундир. Анъаналарга ишончни инкор этиб, Мо-цзи давлатни бошқариш воситаси қонун эканлигини тан олди. Бироқ, у ҳам замондошлари каби ўша давр муҳити таъсиридан четга чиқа олмади, яъни қонунлар осмон иродасига мувофиқ бўлиши зарур.

Қадимги Хитой ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган йўналишлардан бири Легизм мактаби бўлиб, унинг вакиллари Шан Ян (эр.авв.390-338й.), Хан Фэй-цзи (эр.авв.288-233й.) Конфуций ва дао таълимотини танқид қилиш асосида давлатни бошқариш ва унинг воситалари ҳақида фикр юритдилар. Улар конфуцийликдаги “ли” тартибларига “фа” қонунини қарши қўйиб, ишонч усулларида, яъни ахлоқий мажбурлашдан тўлиқлигича воз кечиб, ҳуқуқий мажбурлаш ва жазога таяндилар. Виждонни кўрқув билан алмаштириб, давлатни катта бир оила сифатида тушунишни эса уни жонсиз бир механизм сифатидаги тасаввур билан алмаштирди. Улар таълимотидаги ижобий томон бу тенг имкониятлар ҳақидаги қарашлари эди [7: 52-53].

Шан Ян қарашларига кўра, “давлат (армия ва мансабдорлар тимсолида) қонунга амал қилувчи фуқароларни рағбатлантириши ва айбдорларни қаттиқ жазолаши керак. Давлат жамиятни тартибга солувчи асосий механизм, шу боисдан ҳам у ижтимоий муносабатларга, иқтисодиёт масалаларига, фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашшига ҳақлидир” [8:32]. Бизнингча, булардан фуқаролар ўртасида қонунга риоя қилиб яшаш кўникмаси, авваламбор, давлатнинг хатти-ҳаракатлари билангина шакллантирилиши мумкинлиги назарда тутилса, қонун фақат жиноятга бериладиган қаттиқ жазо чоралари орқалигина ўз кучини сақлаб туриши мумкин деб тушунилгани намоён бўлади. “Қонун ҳамма учун, оддий халққа ҳам, катта мансабдорга ҳам бирдай тенг бўлиши керак” [9: 32].

Ижтимоий табақаланиш кучайиб бораётган жамият учун “қонун олдида барчанинг баробарлиги” ғоясининг ўртага қўйилишининг ўзи тўнтариш даражасидаги ҳодиса эди. Конфуций ва Мо-цзидан фарқ қилиб, легистлар таълимотида қонуннинг маънавий асоси, яъни инсон ҳуқуқ ва манфаатлари масаласи эътибордан четда қолган. Демак, улар томонидан қонун муайян ижтимоий-иқтисодий тузумнинг маҳсули, ҳар бир жамият эҳтиёжларига мувофиқ ўзгариб боровчи тартибга солиш механизми сифатида тушунилган.

Демак, давлат раҳбари ва фуқаро ўртасидаги муносабатга ўзига хос тарзда ёндашиш масаласи бўйича ҳам Шарқ файласуфлари бири бирини истисно этмайдилар. Улар наздида давлат бошқарувининг қайси шакли амал қилишидан қатъи назар давлат раҳбари ҳар қандай шароитда ўз фуқаролари олдидаги бурчи ва мажбуриятини бажаришга мажбурдирлар, улар халқни бир мақсад асосида бирлаштириб олға қараб ҳаракатлантирувчи кучга эга бўлишлари керак. Айнан шу сиёсий қарашларданок мутафаккирларнинг ҳуқуқий онги намоён бўлади. Чунки бунда раҳбар муайян ҳуқуқларнинг субъекти сифатида жамият олдидаги вазифасини бажариш жараёнида фуқаровий бурч ва мажбуриятларнинг бажарилишини ҳам талаб қилади. Беруний жамият тараққиётини диалектик тарзда тушунган, ҳар бир даврда жамият бошқаруви барча учун баробар бўлган қонун –қоидалар воситасида амалга оширилиши зарурлигини таъкидлаган. Бу эса ҳуқуқий давлатчиликнинг асосий тамойили – қонун устуворлигини ўз даврида ёқлаб чиққанлигидан далолат беради.

Конфуций фикрича, “Подшоҳлар хулқи бамисоли шамол, авомники майсадир. Шамол қай тарафга эсса, майса ҳам ўша томонга эгилади. Аммо подшоҳ ҳеч қачон ўз қудратининг асоси мана шу авом эканини унутмаслиги керак” [10: 70]. Ушбу қараш Амир Темур фаолиятида янада ривожлантирилди.

Юқоридагиларга асосланиб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Хитой мутафаккирлари, давлатни бошқариш, унда тартиб ўрнатишга оид қарашларидан дастлабки даврларда жамиятни тартибга солишда ахлоқий меъёрлар устунлик қилганлигини, давлатчиликнинг қарор топиши билан эса, ахлоқ ўз вазифасини жамият ижтимоий муносабатларида сақлаган ҳолда аста секинлик билан ҳуқуқий меъёрларга берганлигини кўриш мумкин.

- Хитой фалсафасида ҳуқуқий онгга оид фикрларда қонун ҳуқуқий муносабатларга, суд масалаларига бўлган қарашларнинг назарий ифодаси сифатида ўрин олган;

- Хитой фалсафасида ҳуқуқ давлатдан ташқари бўлиши мумкин эмаслиги ғояси асосланади. Давлат идоралари ҳуқуқий меъёр ва қоидаларни белгиловчи, ўзгартирувчи, мажбурловчи чораларни қўллаш йўли билан уларнинг бажарилишини таъминлайди.

- Хитой мутафаккирлари фикрича, давлат ҳуқуқий меъёрларни икки усул билан, яъни ўзига зарур бўлган турмуш қоидаларини белгилаш ёки уларни тасдиқлаш йўли билан яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES).

1. История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. - М.: Восточная литература РАН, 2004. – с.86.

2. Древнекитайская философия.Собрание текстов в 2-х т. Т.1. - М., 1972-1973. - с.86-87.
3. История политических и правовых учений. - М.: Норма-Инфра, 1999. - с.26.
4. История китайской философии. - М.: Прогресс, 1989. - с.47.
5. История китайской философии. - М.: Прогресс, 1989. - с.47.
6. История китайской философии. - М.: Прогресс, 1989. - 58-бет.
7. Қаранг:Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. - М.: Наука, 1981. - с.52-53.
8. История философии. - Ростов на Дону: Феникс, 2000. - с.32.
9. История философии. - Ростов на Дону: Феникс, 2000. - 32-бет.
10. Шарқшунослик. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. - Тошкент: Минҳож саховат, 1996. - 70-бет.